

УДК 261.7

Т. Г. Левченко
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та політології
Університету державної фіскальної служби України

ТРАНСФОРМАЦІЙ КОНЦЕПТУ ВІРИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ

В епоху глобальних трансформацій і постмодерну відбуваються радикальні зміни в суспільному й інтелектуальному житті, що потребують переосмислення понять віри та раціональності. Інтенсивне переосмислення поняття віри пов'язане передусім із теоретичними сумнівами в легітимності кордонів, які модерним світоглядом проведені між сакральним і секулярним. Практичне «повернення релігії» в публічну сферу також стимулює науковий інтерес до фідейзму, ставить питання про місце особистої та спільнотної віри між науковою переконаністю в правильності знань, з одного боку, і фанатичним марновірством, з іншого боку. Ідеологічні маніпуляції з релігійним світоглядом поставили Україну перед необхідністю протиставити ідеям «русміра» як нігілістичної антикультури адекватну європейську традицію відкритості віри до раціональності, до ціннісного світу, до екуменічної взаємодії. У зв'язку з державним визнанням теологічної освіти актуалізувалися обґрунтовані претензії теології на статус особливого знання, невіддільного загальним нормам наукової раціональності. Релігієзнавство відстоює ідеал наукового універсалізму, і підтвердження єдності релігійної (зокрема теологічної) та філософської традицій в інтерпретації концепту віри є найкращим аргументом на користь можливості й необхідності інтеграції теології до універсуму наукової раціональності.

Європейський вибір України актуалізує дискусію про належність української інтелектуальної традиції до більш широкого європейського життєсвіту. З часів пізнього Е. Гуссерля доведеною вважається теза, що Європа – це не лише наукова раціональність і правові процедури, а й усталені культурно-життєві цінності, певна традиція, яка задає основні смисло-життєві орієнтири для соціуму й особистості. Витоками європейської традиції стали антична грекоримська та близькосхідна єврейська цивілізації. Синтез цих двох джерел визначив не лише середньовічну християнську Європу з її католицькою і православною конфесійними культурами. Модерна й постмодерна Європа розвиваються в траєкторії, заданій середньовічним синтезом, убираючи все нові елементи до цієї початкової основи. Зокрема, середньовічне розуміння віри стало джерелом для модерних концепцій віри, знову й знову її актуалізуючи персоналістично-комунікативні іудейські мотиви, то розвиваючи розуміння віри як впевненості в різного роду знаннях, характерне для античної філософії. При цьому відбувається відкриття нових значень у понятійному ядрі концепту віри, пов'язане з інтерпретаціями, як філософськими, так і теологічними. Належність української філософської інтерпретації віри до європейського концептуального поля є важливим показником універсальної ідентичності філософської, теологічної та релігійної культури України.

Аналіз концепту віри є однією із центральних проблем для філософії релігії як релігієзнавчої дисципліни. Вітчизняне релігієзнавство 1950–1980-х років концентрувало власну увагу на гносеологічному та психологічному вивченні концепту віри. Класики такого роду досліджень Б. Лобовик і Є. Дулуман віру розуміли як впевненість у знаннях, які не є обґрунтованими. Ця переконаність супроводжується чуттєвими уявленнями й емоційними переживаннями, що сприяє її закріпленню в психіці віруючого як навички. Релігійна віра протиставлялась переконливості як впевненості в науково доведеному знанні: за такого підходу віра та переконання нібито протилежні. Також віра може бути впевненістю в правильності суджень за аналогією, які, однак, теж супроводжуються уявленнями об'єктів віри, не тільки чуттєво-образними, а й теоретико-абстрактними. Ці

судження за аналогією стосувалися в основному теоретичних розумів про причинність.

Українська теорія науки та гносеологія (П. Копнін, В. Шинкарук) виділяла два різновиди віри, а саме: (1) віру-марновірство, пов'язану з чуттєвими гадками, довільними уявленнями, релігійними переживаннями, (2) віру-переконання в знаннях, ідеалах, раціональну впевненість у доведеному чи авторитетному судженні, з іншого боку. Способи виділення цих різновидів, а також інтерпретація відносин між ними була різною. Окремо варто відзначити версію С. Малеева, який відстоював позицію, що концепт віри є єдиним і релігійна віра аналогічна до наукової чи ідейної особистої переконаності. На думку деяких українських логіків (А. Цофнас), віра-переконання функціонує як у науці, так і в релігії, а від такої віри потрібно відрізнити віру-гадку як відчуття чи знання, в якому суб'єкт не є переконаним, а лише гіпотетично допускає його істинність.

У 1990-ті роки українські релігієзнавці почали доводити, що розвиток віри як чуттєво-психологічної впевненості завершується особливим її станом, який є інтуїтивним екзистенційно-містичним відчуттям причетності до надприродного. Особливо значимими в цьому стосунку стали наукові праці А. Колодного, О. Предко, О. Сарапіна, А. Лещенко, А. Костенко.

Розширення множини значень концепту віри в українському релігієзнавстві можливе через звернення до герменевтичного аналізу релігійних, теологічних, філософських джерел, які представляють європейську традицію розуміння віри, що інтенсивно осмислює цей концепт з античних часів і до сьогоднішнього. Щодо історичних трансформацій концепту віри адекватними засобами аналізу є методи сучасної філософської герменевтики й лінгвістичного релігієзнавства, до яких необхідно зарахувати й інструментарій сучасної філософії науки (теорію парадигм Т. Куна, теорію ядра і периферії І. Лакатоса). У європейській традиції існує діалектична єдність філософсько-теологічного пояснення смислового ядра концепту віри, яка виявляється в можливості сакралізації її філософських значень, з одного боку, і секуляризації теологічних тлумачень, з іншого боку. Відкриття внутрішнього різноманіття смислів цього концепту в європейській традиції дає змогу уникати помилкових інтерпретацій того шляху, який пройшли європейські мислителі в розумінні віри. Такі помилкові вектори осмислення розповсюджені в релігієзнавчій літературі. Так, російська дослідниця О. Степанова вважає, що європейська традиція тлумачення віри розпочалася виключно в Біблії та нехтує античними джерелами розуміння віри (і світськими загалом). Дуже сумнівне припущення О. Степанової полягає в тому, що релігійна екзистенційна віра в душі С. К'єркегора нібито властива біблійному світогляду. Ще більш помилковим є твердження, що релігійна віра – це взірць для всякого іншого різновиду віри. Згідно з російською дослідницею, релігійна віра – це особлива цілісна віра, яка є повнотою віри як екзистенціалу, а будь-яка інша віра, наприклад, кантівська або юмівська практичні чи гносеологічні «віри», – це секуляризовані й спотворені різновиди віри. Джерела звуженого розуміння віри О. Степанова бачить у Реформації, яка для неї була початком падіння європейської християнської культури. Уважаємо, що такого роду розмірковування є виразно публіцистичними, конфесійно заангажованими, науково необґрунтованими й не можуть бути визнані релігієзнавством як адекватний опис європейської традиції тлумачень концепту віри.

Мета дослідження полягає в комплексному філософсько-релігійознавчому аналізі європейської традиції тлумачення концепту віри.

Для авторів книг Старого Завіту віра не виникає у зв'язку з пізнанням. На їхню думку, віра виникає під час укладання завіту (договору) з Богом, якому Бог і люди є вірними. Вірність договору є явищем не пізнавального, а вольового порядку. Віра-вірність («е́мет») є однією з основних властивостей Бога, Його вірністю завіту з вибраним народом, Його вірністю Своїм словам та обітницям. Бог має вірність як вияв Його волі, а воля є властивістю Бога, що характеризує Його і як самотождного за сутністю, і як вільну Особистість. Отже, вірність є властивістю Його волі, а також і властивістю Його сутності та Його Особистості.

Людина може мати віру-вірність власною властивістю, якщо є вірною завіту з Богом, виконує Його заповіді. У всій Біблії віра-вірність виникає в ситуації, коли Бог є пізнаванням, перебуває в діалозі з людиною. Біблійна віра не є ані впевненістю в існування Бога, ані впевненістю в тих чи інших видах знання. Слова з Послання до Євреїв «Віра – то підстава сподіваного, доказ небаченого» (Євр. 11:1) мають есхатологічний, а не гносеологічний сенс. Згідно з думкою ап. Павла, чітко вираженою в першій главі Послання до Римлян, існування Бога є очевидним, так само як і вимоги природного морального закону, існування й життя ангелів. Власне невидимим є лише майбутнє, і християни не знають, яким саме буде це блаженство Царства Божого. Однак християни довіряють своє есхатологічне майбутнє Богові.

Історично першим типом конфесійного вчення про віру був православний, що виник ще у ранньому середньовіччі у творах мислителів грецької пагристики, особливе значення серед яких мали Афанасій Олександрійський, Василь Кесарійський, Григорій Назіанзин, Григорій Ниський, Псевдо-Діонісій Ареопажит, Максим Сповідник. Православне вчення про віру сформоване в добу грецької патристики, яка була спробою синтезувати новозавітний світогляд із теоріями й практиками античної філософії. Чуття та розум людини в їхньому природному функціонуванні спрямовані на земну реальність. Щодо небесного, то розум і відчуття людини – сліпі, самі по собі навіть за найдовершенішого розвитку нічого пізнати не можуть. Для початку пізнання небесної реальності необхідний повний внутрішній переворот, а саме: під впливом благодаті від Бога розум набуває здатності споглядати небесне. І навіть відчуттям передається такого роду здатність. Отже, формується дворівнева гносеологія. Віра необхідна на обох рівнях пізнання – природному й надприродному. Але якщо на надприродному рівні віра супроводжує акт несумнівного споглядального знання Божественного, то на природному рівні пізнання вона заміняє безпосереднє знання Бога та духовних предметів. А тому саме на природному рівні пізнання віра є необхідним елементом духовного життя. Нею людина приймає догмат про існування єдиного Бога, визнає істинними ортодоксальні вчення про Бога, погоджується виконувати заповіді Євангелія щодо морального життя. При досягненні надприродного знання віра є впевненістю в істинності знання Божих ідей, сформованою довірою до Бога як Істини, а також особистою довірою до Бога як Любові. Отже, в православно-патристичній традиції віра є впевненістю в знанні Бога й знанні щодо Бога, так і особистою вірністю Богові як рішучістю волі і трансценденцією особистості до обожнення.

Католицьке вчення про віру в її класичному вираженні у творах Томи Аквінського було більш складним. Теорія віри як чесноти, а отже, акту волі дає змогу створити теорію складної її структури, в якій беруть участь інтуїтивний розум, що задає норму для теоретичної віри; дискурсивний розум, що власне виносить рішення теоретично вірити; інтуїтивна воля, що задає норму для практичної віри; дискурсивна воля, що вибирає практичну віру; а також благодать, що співдіє всім чотирьом здібностям душі. Інтуїтивні здібності телеологічно спрямовані на Істину-Благо-Любов і відкриті до предметів власних інтуїцій, прагнуть до існування в причетності до них. Ця надперсональна телеологічність підкріплюється чи не підкріплюється в ініційованих особистістю актах рішення розуму й вибору волі – віри-

ти чи ні, довіряти чи ні. Віра у вузькому значенні є рішенням розсудку та волі, при якому розсудок представляє аргументи й погоджується, а воля приймає кінцеве рішення. Отже, віра в Аквіната є складним актом, який розпочинається в інтуїтивній сфері душі, а здійснюється в дискурсивному розсудку та волі.

Протестантська теологія дає принципово нову інтерпретацію віри як відношення, відмовляючись розглядати її як чесноту, властивість, акт здібностей людини тощо. Радикальний розрив із попередніми інтерпретаціями віри свідчив про розходження між традиційним для православного й католицького християнства розумінням віри та модерним релігійним її самоусвідомленням у протестантизмі. Становлення модерного суб'єкта, його усамостійнення від Бога і світу дає людині Нового часу змогу вперше інтерпретувати віру як відносини з Богом, які є вищими навіть за волю як здібність і свободу як здатність вибирати. Таке парадоксальне її розуміння було наслідком не лише усамостійнення суб'єкта релігійного відношення, а й намагання тут і зараз досягти стану святості. Звідси – радикальні характеристики стану віри як людської пасивності, в якій Бог діє, а людина лише сприймає та засвоює: раніше такий пасивний стан описувався в християнській традиції лише як стан обожнення, якого досягають святі. Віра є особистим відношенням, яке не пізнавальне й не вольове, яке не є інтуїтивним знанням чи рішенням розсудку, не є актом природної волі чи особистої волі, проте вважається таким особистим відношенням, у котрому особистість дозволяє Богові виявити спасаючу дію щодо неї самої, приймаючи цю активність як розумом, так і волею. Така віра – прийняття дару благодаті, відносини з Богом, але не є діяльністю здібностей людини або актом особистості. Пасивність віри забезпечується тим, що всі вияви активності приписуються дії Святого Духа, а від людини залежить знову і знову лише прийняття цих станів, цих відносин із Богом, які саме й називаються вірою. Логічного завершення ця концепція набуває в кальвінізмі, який визнає лише Бога відповідальним за спасіння конкретної людини (теорія подвійного напередвизначення).

Католицька теологія довгий час намагалася уникнути модернізації поняття віри за суттю, змінюючи лише зовнішні форми вираження метафізичного її розуміння, її відносини із раціональністю. І віра, і розум тлумачилися дуже обмежено, в дусі шкільного томізму. Папа Іван Павло II дотримувався домодерної концепції віри, але привніс у свою концепцію екзистенційні мотиви заради нового доказу метафізичних концепцій віри, раціональності, шляхів пізнання Бога. Водночас у Папи існувала тенденція переходу до нової парадигми, до постметафізичної й постмодерної діалогічної концепції віри, яка, однак, повністю сформувалася у творчості іншого католицького теолога – Г.У. фон Бальтазара, а також у межах трансцендентального томізму К. Ранера.

Сучасна протестантська теологія розуміє віру неметафізично. К. Барт під вірою розуміє новий спосіб життя особистості, той справжній спосіб існування, який екзистенціалісти відізнали від існування звичайного. Цей спосіб життя можливий після прийняття особистістю власного присуду від Бога, усвідомленого внаслідок проповіді християнської керигми. У Божому запереченні звичайного людського існування є пропозиція нового кращого життя, надприродного існування. Віра не є результатом устремлень і дій людських розуму, волі, емоцій. К. Барт вважає ці відносини з Богом, у яких народжується віра, такими, що не можуть бути предметом людських фантазій, проєкцій, домислів. Достовірність віри як надприродного екзистенціалу та способу існування для К. Барта пов'язана виключно з тим, що ця віра переживається як надприродне життя, яке розвивається в особистості після містичної смерті. Протестантська теологія кінця ХХ – початку ХХІ століть розуміє віру як вірність церковної спільноти Богові й визнання біблійного наративу (Н.Т. Райт). Альтернативною концепцією є розуміння віри як інтуїтивного знання (Дж. Мілбанк). Загалом віра протестантськими теологами описується як подія, що стається під час спілкування з Богом, і як така вона є не результатом діяльності людських здібностей, а чистим даром від Бога, який людина, що його має, може лише прийняти й підтверджувати.

У сучасній православній теології віра ототожнюється з духовним досвідом, отримуваним у Церкві за умови відкритості суб'єкта до церковно-релігійного впливу. Це ототожнення характерне для неопатристички, засновником якої був Георгій Флоровський. Митрополит Антоній Сурожський цілком у душі неопатристички Г. Флоровського та його учнів тісно пов'язує поняття віри з релігійним досвідом, але все-таки феноменологічно розрізняє сам християнський релігійний досвід і християнську віру. Під час самого акту інтенсивного релігійного досвіду ще немає місця для віри, для будь-яких актів особистості, настільки вона захоплена переживаннями. Віра є впевненістю щодо того, що людина пережила всім своїм існуванням і про що може з абсолютною впевненістю свідчити. Віра в людину є основною для можливості етики та соціального життя, і вона теж ґрунтується на досвіді. Антоній Сурожський доводить, що віра як довіра до особистості необхідна для існування етичних і соціальних відносин, віра як впевненість у досвіді необхідна для існування науки та культури. Православний теолог Р. Суїнберн, класик аналітичної філософії релігії, вважає штучним таке розділення досвіду та віри, яке провів митрополит Антоній. Адже віра супроводжує релігійний досвід – чуттєвий, інтелектуальний, містичний. Православний теолог із Дубліна Г. Завершинський визначає віру як причетність до Довершеної Особистості у відносинах спілкування, що передбачають і довіру у відносинах, і наявність переконань, які відповідають досвіду спілкування. На думку Г. Завершинського, віра як довіра не заперечує віри як переконання подібно до того, як душа людини не суперечить її розумові. Суперечність може виникати лише тоді, коли віра-переконання відривається від віри-довіри або ж суб'єкт віри відривається від живих відносин, у яких віра здійснюється загалом як довіра й зокрема як переконання.

Отже, для біблійних авторів віра – це вірність Бога власним обітницям, вірність людини завіту з Богом. Для біблійної культури віра – це особиста та вольова характеристика. Для православної й католицької теології віра – це передусім впевненість у знанні Бога й знанні щодо Бога, але також і особиста вірність Богові як рішучість волі. Ця впевненість і вірність у православ'ї розуміється більш інтуїтивно, у католицизмі – більш розсудково. Для протестантизму віра – це особисте відношення з Богом, прийняття від Нього особистого спасіння в акті пасивного схоплення дії Бога. Сучасна католицька теологія в кінці XIX століття розуміла віру як раціональну й вольову впевненість, зумовлену вірністю авторитету Церкви. Сьогодні католицька теологія розуміє віру як вірність Богові, що в особистих відносинах відкрився як Любов. Протестантські теологи XX–XXI століть розуміють віру як надприродний спосіб існування в Богові. Православна теологія останніх двох століть розуміє віру як надприродний досвід особистого спілкування з Богом і як впевненість у цьому досвіді.

Література

1. Степанова Е.А. Постигание веры / Е.А. Степанова. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 1998. – 252 с.
2. Степанова Е.А. Проблема веры в европейской христианской традиции: историко-философский анализ: автореф. дис. ... док. филос. наук : спец. 09.00.03 / Е.А. Степанова ; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 1999. – 51 с.
3. Лобовик Б.А. Религиозное сознание и его особенности / Б.А. Лобовик. – К. : Киевский ун-т, 1986. – 174 с.
4. Дулуман С.К. Религія як соціально історичний феномен / С.К. Дулуман. – К. : Наук. думка, 1974. – 261 с.
5. Малеев С.Н. Понятие веры / С.Н. Малеев. – К. : Стило, 2008. – 143 с.
6. Шинкарук В.І. Вибрані твори : у 3 т. / В.І. Шинкарук. – К. : Український Центр духовної культури, 2003–2005. – Т. 1. – 2003. – 392 с.
7. Шинкарук В.І. Вибрані твори : у 3 т. / В.І. Шинкарук. – К. : Український Центр духовної культури, 2003–2005. – Т. 3. – Ч. 2. – 2005. – 428 с.
8. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию / П.В. Копнин. – К. : Наукова думка, 1966. – 288 с.
9. Цофнас А.Ю. Гносеология : [учебное пособие] / А.Ю. Цофнас. – К. : Алерта, 2005. – 232 с.

10. Лещенко А.М. Релігійна віра як форма світовідчуття : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.11 / А.М. Лещенко ; Житомирський державний університет ім. Івана Франка. – Житомир, 2010. – 23 с.

11. Костенко А.М. Віра як релігієзнавчо-психологічний феномен : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.11 / А.М. Костенко ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 20 с.

Анотація

Лещенко Т. Г. Трансформації концепту віри у християнській теології. – Стаття.

У статті досліджуються трансформації концепту віри в історичній динаміці розвитку теологічних теорій. Концепт віри в християнській традиції у своєму поняттєвому ядрі має два полюси: впевненість у знанні та вірність в особистих відносинах. Сучасна християнська теологія, доповнюючи цілісний смисловий діапазон, описує віру як впевненість у досвіді відносин із Богом і вірність цим відносинам і Богові, що в них відкривається. Загальною тенденцією для європейського християнства є поглиблена увага до віри як вірності, що реалізується в ідеальній комунікації. Віра як впевненість у знанні чи існуванні об'єкта знання була в центрі уваги метафізичного мислення від томістів до неотомістів. Проте сучасна теологія доводить, що впевненість у власному знанні є нічим іншим як довірою до свого знання, а тому «довіра» як центр поняттєвого ядра концепту віри отримує все більшу перевагу над альтернативним центром – «упевненістю».

Ключові слова: віра, впевненість, довіра, православ'я, католицизм, протестантизм, сучасна теологія.

Аннотация

Лещенко Т. Г. Трансформации концепта веры в христианской теологии. – Статья.

В статье исследуются трансформации концепта веры в исторической динамике развития теологических теорий. Концепт веры в христианской традиции в своем понятийном ядре имеет два полюса: уверенность в знании и верность в личных отношениях. Современная христианская теология, дополняя целостный смысловый диапазон, описывает веру как уверенность в опыте отношений с Богом и верность этим отношениям и Богу, что в них открывается. Общей тенденцией для европейского христианства является углубленное внимание к вере как верности, которая реализуется в идеальной коммуникации. Вера как уверенность в знании или существовании объекта знания была в центре внимания метафизического мышления от томистов к неотомистам. Однако современная теология доказывает, что уверенность в собственном знании является ничем иным как доверием к своему знанию, а потому «доверие» как центр понятийного ядра концепта веры получает все большее предпочтение над альтернативным центром – «уверенностью».

Ключевые слова: вера, уверенность, доверие, православие, католицизм, протестантизм, современная теология.

Summary

Levchenko T. G. Transformation of the concept of faith in Christian theology. – Article.

The article deals with the transformation of the concept of faith in the historical dynamics of theological theories. The concept of faith in European Christian has two poles in its semantic nucleus: assurance in one's knowledge and fidelity in personal relations. Contemporary Christian theology treats faith as assurance in the experience of relations with God and fidelity to these relations and to God who reveals Himself in these relations. Generally, European Christianity pays special attention to faith as fidelity realized in ideal communication. Faith as assurance in knowledge or existence of the object of knowledge was in the center of metaphysical attention for Thomists and Neo-Thomists. However, contemporary theology proves that assurance in one's knowledge is nothing else but trust to one's knowledge and experience, so that "trust" gradually outweighs "assurance" as the center of semantic nucleus of the concept of faith. Today's Catholic theology understands faith as fidelity to God, Who reveals Himself in personal relations as Love; Protestant theology treats faith as supernatural experience of personal communication to God and assurance in this experience.

Key words: faith, assurance, trust, Orthodoxy, Catholicism, Protestantism, contemporary theology.